

‘Çevre’nin ‘Hâl’i ve ‘Devleti Yeniden Etkin Bir Konuma Taşımak’

M. Kemal Aydın*

I

Merkez ülkeleri “rahatsız” etmekte olan birtakım olumsuz yansımaları (imalat sanayii üretiminin daralması, istihdam seviyesinin gerilemesi, sermaye birikiminin *çevre* ülkelere yönelmesi) bir tarafa bırakılır ise, 1980’li yıllardan itibaren yaşanan gelişmeler; küreselleşme sürecinin dünya genelinde refah seviyesini mutlaka artıracığını öngören ‘*egemen söylem*’i, acaba ne dereceye kadar doğrulamaktadır? Daha önemlisi, bu söylemin teorik çözümlerinin ikna edici bir çerçeveye sahip olduğu söylenebilir mi? Öte yandan bu süreç, *merkez* ile *çevre* arasındaki ilişkileri nasıl bir dönüşüme uğratmıştır? Bir taraftan “farklılıklarını” öne çıkarmaya, diğer taraftan da “dayanımacı ruhu”nu yitirmeye başlayan *çevre*, “parçalarından birisi”nin, örneğin Orta Afrika’nın, yeniden yapılanmayı “beceremediği” için yutulmasına rıza gösterir mi?

Bu sorular, akla bir başka soruyu getiriyor: Küreselleşme sürecinin “kutuplaştırıcı” ve “dışlayıcı” karakterinin her alanda kendini ifade ettiği biliniyor iken, “beceriksiz” oldukları için “takdim edilen fırsatlar”dan “yeterince istifade edemeyen” ülkelerin, kadim bir kavramı, yâni “devlet” kavramını yeniden tanımlamaları gerekmiyor mu? Soruyu daha açık soralım: Ciddî bir “beka sorunu”na dönüşme eğilimi taşıyan iktisadî ve toplumsal sorunları çözebilmeleri için, *çevre*’nin az gelişmiş ülkeleri, bir ucuna fonksiyonları minimum seviyeye indirmiş liberal devletin, diğer ucuna da hayatın her noktasında var olmayı kendine şiar edinmiş totaliter devletin “konuşlandırıldığı” yelpazenin neresinde durmalıdır?

Bu sorunun tartışılabilmesi için, kökeni “üçüncü dünyacılık” hareketine dayanan ve genel anlamda “çevre” olarak isimlendirdiğimiz “olgu”nun, önce tarihsel gelişim sürecinin hatırlanması, daha sonra da günümüzde aldığı biçimin ortaya konması gerekmektedir. Öte yandan, *egemen söylemin*, *çevre* ülkeleri, “küreselleşen” gezegenimizin hangi koordinatları arasına yerleştirdiği de tartışmanın bir diğer eksenini oluşturmaktadır.

Bizi asıl ilgilendiren, insanlığın mutluluğu ve refahı olduğu için, yapılacak çözümlerinin ve ulaşılabilecek sonuçların, *Giddens*’ın (2000: 28) yanlışlığını imâ ederek kayda geçirdiği bir yaklaşımın, yâni “küreselleşme olgusunu ticaretin uluslararası planda serbestleştirilmesine indirgeyen yaklaşımın” etkisi altında olacağı öncelikle belirtilmelidir.

* Y. Doç. Dr. M. Kemal Aydın, Kocaeli Üniversitesi İktisat Bölümünde öğretim üyesidir.

II

Uluslararası ilişkiler tarihi gözden geçirildiğinde, “*üçüncü dünyacılık*” olgusuna dönük ilk adımların *Birinci Savaş* sonrasında atıldığı görülmektedir. Dönemin ABD Başkanı *Wilson*’un meşhur 14 ilkesi, *halklara*, “*kendi kaderlerini tayin etme hakkı*” getirmektedir. Daha sonra, Amerikan liberalleri tarafından geliştirilen bu yaklaşım, önce *Paris*’te (1920) sonra *Londra*’da (1923) “*mazlum halkların kalkınmasına yardımcı olma*” amacı taşıyan iki kongre yapılması sonucunu doğurmuştur. Bununla birlikte, eşzamanlı olarak, *Bolşevikler*’in öncülüğünde *Bakü*’de (1920) yapılan “*doğu halkları kongresi*” daha büyük yankı uyandırmıştır. Bu kongrenin ardından *Brüksel*’de (1927) *Hindistan*, *Endonezya* ve *Vietnam* liderlerinin katıldığı “*mazlum halklar kongresi*” yapılmıştır (Cordellier, 1998).

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra *doğrudan sömürgecilik* sürecinin tasfiye edilmesi¹, “*üçüncü dünyacılık*” olgusunun ortaya çıkmasını sağlayan gelişmelerin başında gelmektedir. Savaşın ardından yaşanan *iki kutuplu dönem*, kutuplardan birini temsil eden *Sovyetler Birliği*’nin sömürgelerde verilen kurtuluş mücadelelerinin yanında yer almasından ötürü, daha sonra “*üçüncü dünya*”ya dönüşecek olan bu gelişmenin (sömürgelerin bağımsızlığa kavuşması) derinleşmesini mümkün kılmıştır (Michel, 1998).

Öte yandan, *üçüncü dünyacılık* olgusunun doğuş tarihi olarak, ‘*bağlantısızlar hareketi*’ne ebelik eden *Belgrad Konferansı*’nın (1961) değil de, değişim ve özgürlük taleplerinden beslenen *Bandung Konferansı*’nın (1955) alınması genel bir eğilimi ifade etmektedir (Cordellier, 1998).² Bu konferans, *çevre* ülkelerin, birbiriyle çelişen çıkarlara ve ihtiraslara sahip oldukları için *bölünmüş bir* görünüm arz ediyor olmakla birlikte, *sömürgecilik karşıtı* (antikolonyalizm) hareketlerin desteklenmesi bağlamında mutabık olduklarını ortaya koymuştur (Michel, 1998). Nitekim *Bandung Konferansı*, iki kutuplu dünya sistemi arasındaki boşluğu doldurmak üzere, *üçüncü dünya* halklarının uluslararası sahneye çıkışı olarak değerlendirilmektedir (Cordellier, 1998). Hemen ardından, *merkez*’in, yıllarca *horladığı* ve sömürdüğü *çevre* ülkeleri, uluslararası kamuoyunu harekete geçirebilecek dinamizme sahip *yeni bir güç* olarak algılamaya başlaması³, konferansın en önemli sonuçlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır (Michel, 1998).

¹ Doğrudan sömürgecilik sürecinin tasfiye edilmesinin sebepleri hakkında bkz. Başkaya (1997a: 11-30).

² *Samir Amin*, söz konusu konferansı, *çevre* ülkeleri “ulusal burjuvazi”ye kavuşturmayı ve “modernleştirme”yi ön gören “*bağlantısızlar hareketi*”ne ivme kazandırıcı bir “proje” olarak tanımlamaktadır (1999: 33).

³ Bu ifadeden *çevre*’nin özgünlüğünün tanınacağı yeni bir sürecin başlayacağı anlamı çıkarılmamalıdır. Hemen hemen eşzamanlı olarak, *merkez* tarafından empoze edilen kalkınma modeli, *çevre* ülkelerin aslında nasıl değerlendirildiğinin ipuçlarını vermektedir. Söz konusu model, özel bir *modernleşme* teorisine dayandırılmıştır. Bu teoriye göre, yeni kurulan ulusdevletlerin, yani *çevre*’nin, kültürlerinin ve doğal şartlarının çeşitliliğini değerlendirmeleri ve bu çeşitlilikten bir kalkınma paradigması üretmeye çalışmaları vakit kaybından başka bir sonuç doğurmaya caaktır (Aydın, 1999).

Assidon (1998), yirminci yüzyılın üçüncü çeyreğine egemen olan anlayışı şu cümle ile özetlemektedir: “*Çevre* ülkelerin, sanayileşmiş ülkeleri yakalamak (kalkınmak) için yapmaları gereken, *iktisadi faaliyetleri*, toplumsal değişim sürecinin merkezine koymaktan ibarettir; böyle yaptıkları takdirde, *az gelişmişliğin kısır döngüsünü* kırılmaları mümkün olacaktır.”

Etkili olduğu dönem boyunca, bir taraftan *batı kapitalizmi*’nin temsil ettiği “eşitsiz ve kutuplaştırıcı” düzeni reddederken, diğer taraftan da *sovyet yürüngenisi*’ne girmekten kaçınmış olmakla birlikte; *üçüncü dünya* hareketinin, sosyalist paradigmadan önemli birtakım iktisadî ve siyasî reçeteler aldığı, inkâr edilemez bir gerçektir (Besis, 1998). Kaldı ki, *üçüncü dünya* kavramı, ekonomilerini, ne piyasaya ne de planlamaya dayandırmış ülkeleri tanımlamak için kullanılmıştır. Öte yandan söz konusu kavrama, daha çok *siyasi* bir anlam yüklenmiştir (Poursin, 1998).

Besis (1998), *Bandung Konferansı*’nın (1955) ete kemiğe büründürdüğü *üçüncü dünyacılık* olgusunun, esas itibariyle üç temel gerekçeye dayandığını söylemektedir: (a) doğrudan sömürgecilik sürecinin tasfiye edilmesinin sonucu olarak bağımsız bir kimlik kartı ile ortaya çıkan modern *ulusdevletler*, (b) uluslararası sistemin iki kutuplu bir yapılanma arz ediyor olması, (c) iktisadî faaliyetlerin siyasî otorite tarafından düzenlenmesi gerektiğine, ‘1929 Krizi’nden beri beslenmekte olan *inanç*.

Üçüncü dünya’nın doğuşunu sağlayan bu gerekçeler, kapsadığı ülkelerin farklılıklarının uzun bir müddet gizlenmesini de mümkün kılmıştır. Farklılıklarını gizlemeyi ve kendine homojen bir kimlik oluşturmayı, kısmen de olsa beceren *üçüncü dünya*, 30 yılı aşkın bir süre, “doğu/batı” olarak ikiye bölünmüş bulunan *kuzey* karşısında dayanışmacı bir blok oluşturmayı denemiştir. Ne var ki doğu ekseninin (Sovyetler) parçalanması, *kuzey*’i bütünleştirmiş ve eşzamanlı olarak dünyaya egemen olan neoliberal paradigmanın etkilerinden de destek alarak *üçüncü dünya dayanışmacılığını* sona erdirmiştir. Kaldı ki, çok daha önceleri, kapsadığı ülkelerin, soğuk savaş döneminin iki kutbundan birine doğru kaymaya başlaması üzerine *üçüncü dünya*’da çözülme süreci başlamış ve kalkınmışlık seviyesi, tarihi ve kültürel birikim, toplumsal yapı bağlamında kendini ifade eden birtakım farklılıklar öne çıkmıştır.⁴ Ardından *sosyalist blok*’un dağılması, kendisi ile birlikte, *üçüncü dünya* kavramını (ve olgusunu) da tarihin derinliklerine gömmüştür. Bu kavramın yerine, *merkez*’deki güçlü ülkelere (*kuzey*) benzemeyen ülkeleri tanımlamak için yeni bir kavramın üretilmesi gerekmiştir. Bu bağlamda, *çevre*’nin az gelişmiş ülkelere gönderme yapacak biçimde “*güney*” kavramı geliştirilmiştir. Bu değişiklik, aynı zamanda, siyasî kutuplaşmanın reddedilmesi anlamına da gelmektedir. Çünkü, *üçüncü dünya* kavramı, belli bir ideoloji etrafında örgütlenmiş olan ve içedönük bir kalkınma modeli geliştirmeye çalışan bir grup ülkeyi ifade ettiği için, siyasî bir anlam taşıdığı halde; *güney* kavramı daha çok iktisadî ve sosyal bir anlam yüklenmekte ve merkezde yer verilemeyecek kadar az gelişmiş ve fakir olan ülkeleri tanımlamaktadır (Besis, 1998).

III

Çevre ülkelerin bugün içinde bulunduğu durumun ortaya konabilmesi için, iktisadî ve toplumsal alana egemen olan söylemin, yâni ‘küreselleşme’nin irdelenmesi gerekmektedir. Bir başka ifadeyle, küreselleşme söylemini, iktisadî boyutu bağlamında, “tartışılmaz kılan” gelişmelere bir göz atmak yerinde olacaktır. Burada cevabını hatırlatmaya çalışacağımız soru şudur: “Piyasaların uluslararası zeminde bütünleşmekte olduğunu, yâni iktisadî küreselleşme sürecinin de-

⁴ Bu farklılıkların, küreselleşme sürecinin dinamikleri tarafından tahrik edileceği ve *çevre*’yi üç parçalı hâle getireceği, daha sonra vurgulanacaktır.

rinlik kazandığını öngören söylem, hangi bilgilere dayanılarak oluşturulmaktadır?”

1. 1975-95 döneminde, *dünyanın toplam ihracatı*, toplam üretiminin bir oranı olarak, kabaca ikiye katlanmış (yüzde 10'dan 20'ye çıkmış) bulunmaktadır (Qureshi, 1996).⁵ Nitekim, 1950 yılından bu yana dünyanın toplam ihracatının toplam üretimine göre, 1982 yılı hariç, daha hızlı arttığı görülmektedir. Örneğin, 1980-92 döneminde, yıllık ortalama olarak, toplam üretim yüzde 2.5 seviyesinde, toplam ihracat ise yüzde 3.9 seviyesinde büyümüştür (Cooper, 1996).
2. İhracat hacminde meydana gelen bu genişlemenin yanı sıra, söz konusu dönemde, *hizmetler* sektörünün de ciddi gelişmeler kaydettiğini ve toplam dünya ticareti içindeki payını önemli ölçüde artırdığını görmekteyiz. *Hizmet ticareti*'nin toplam dünya ticareti içindeki payı, 1981 yılında yüzde 17 seviyesinde iken, 1996 yılında yüzde 25 seviyesine ulaşmış bulunmaktadır (Setzer, 1997).
3. Öte yandan bu iki gelişme ile eşzamanlı olarak, çokuluslu şirketlerin de, gerek *nicelik* gerekse *faaliyet alanı* itibarıyla önemli ölçüde genişlediği görülmektedir. 700 civarında çokuluslu şirket, dünya piyasalarını yönlendirebilecek duruma gelmiş bulunmaktadır. Öyle ki, bu şirketlerin en büyük 200'ü, dünya üretiminin yüzde 30'luk bölümünü gerçekleştirmektedir (Başkaya 1997b: 14). 1983-92 döneminde, bu 200 şirketin faaliyet hacmi, dünya üretiminden 4 kat, dünya ticaretinden de 3 kat daha hızlı büyümüş bulunmaktadır.⁶

Görülüyor ki, 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren, iktisadî alan küreselleşmekte ve bunun bir tezâhürü olarak, *merkez* ile *çevre* arasındaki ticaret hacmi genişlemektedir.⁷ Küreselleşme sürecine kılavuzluk yapmakta olan *neoliberal paradigma*'nın önerdiği politikaları, çok sayıda ülkenin “benimseyerek”, uluslararası mal ve sermaye hareketlerinin üzerindeki kısıtlamaları ve denetimleri tedrici olarak azaltan uygulamaları hayata geçirmesi, bu gelişmenin sebeplerinden biri olarak gösterilebilir.

Keza, Qureshi (1996) ve Ghosh (1996), uluslararası ticari bütünleşme sürecinin derinleşmesini, yâni *merkez* ile *çevre* arasındaki ticaret hacminin genişlemesini sağlayan temel faktörleri şu şekilde sıralamaktadır: (a) dışa dönük büyüme öngören reformlar bağlamında, uluslararası ticareti engelleyen unsurların azaltılması, (b) *çevre* ülkelerde *büyüme hızının*, görece olarak, daha yüksek seviyelerde gerçekleşmesi, (c) ulaştırma ve iletişim maliyetlerinin azaltılması.

Bununla birlikte uluslararası ticari bütünleşme sürecinin ivme kazanması, esasen, GATT⁸

⁵ Bunu teyid eden bir başka istatistik bilgi, *Adalı*'nın (1997: 82) aktardığına göre, 1960-90 döneminde, yıllık ortalama olarak, dünya ticaret hacminin üretim hacminden yaklaşık yüzde 40 daha fazla büyüdüğünü ortaya koymaktadır.

⁶ *Le Monde Diplomatique*'in Mart 1994 sayısından aktaran: İlhan, 1997: 124.

⁷ Örneğin *çevre* ülkelerde, dış ticaret hacminin gayrisafî milli hasılaya oranı, ortalama değerler itibarıyla, '80'li yılların ortalarına kadar yüzde 33'ler seviyesinde iken, daha sonra hızla artmaya başlamış ve 1996 yılı başında yüzde 43'ler seviyesine ulaşmış (Qureshi 1996) bulunmaktadır. Tıpkı *merkez* ülkeler gibi, *çevre* ülkelerin de dışadönük büyüme öngören reformları ciddi bir biçimde benimsediklerinin ve “ithal ikameci politikalar”dan tedrici olarak vazgeçmeye başladıklarının altını çizen bu gelişmeye (Qureshi, 1996) rağmen, dünya ticaretinin önemli bir bölümü *merkez* ülkeler arasında cereyan etmeye devam etmektedir. *Adalı*'nın (1997: 91) aktardığına göre, 1993 yılında, dünyanın toplam ticaretinin yüzde 70'lik bölümü *merkez* ülkeler arasında gerçekleşmiştir.

⁸ Bilindiği gibi GATT (General Agreement on Tariffs and Trade, Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Anlaşması), serbest ticareti dünya geneline yaymayı öngören bir anlayış içinde, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra *merkez* ülkeler tara-

üyeyi 121 ülke tarafından imzalanan *Uruguay Sözleşmesi*’nden (*Uruguay Round*, 1994) sonra gerçekleşmiştir. 1986 Eylül’ünde başlayan ve sekiz yıl devam eden bir müzakere sürecinin sonunda imzalanan *Uruguay Sözleşmesi* (15 Nisan 1994), önümüzdeki yıllarda dünya ticaretine yön verecek bir belge niteliği taşımaktadır. Ticaretin serbestleştirilmesi bağlamında yaşanmakta olan bazı sorunların⁹ çözümünde, mevcut yapısı ile GATT’ın yetersiz kalması, ülkeleri bu sözleşmeyi imzalamaya iten sebeplerin başında gelmektedir.

Esas itibarıyla, hem yaşanmakta olan bu sorunların doğurduğu sonuçları etkisiz kılarak piyasalara girişleri kolaylaştırmayı, hem de *güvenlik sorununu* çözmeyi öngören *Uruguay Sözleşmesi*’nin getirdiği uygulamalar şunlardır (Qureshi 1996):

1. İmalat sanayii ürünlerine yüklenen gümrük vergilerinin oranlarında, ortalama olarak, üçte birden daha fazla indirim yapılması.
2. Tarifedışı engellerin kademeli olarak ortadan kaldırılması.
3. Tarım ve hizmet sektörlerinde çokyanlı bir ticaret disiplininin geliştirilmesi.
4. Daha güçlü ve daha açık kuralların, normların ve anlaşmazlıkları çözüm süreçlerinin ortaya konması.
5. Dünya Ticaret Örgütü (WTO)¹⁰ tarafından oluşturulmaya çalışılan ticaret sisteminin güçlendirilmesi.

Qureshi’ye (1996) göre, bütün bunların reel anlamda uygulanabilir olması için, makroekonomi yönetiminin iyileştirilmesi ve dışa dönük büyüme öngören reformların mutlaka yapılması gerekmektedir: “Ekonomileri rekabete açmayı ve serbestleştirme politikaları izlemeyi öngören reformlar gerçekleştirildiği takdirde, hedef olarak ortaya koyduğu bütün uygula-

ından oluşturulmuş bulunan bir anlaşma metnidir. 30 Ekim 1947 tarihinde 23 ülke tarafından imzalanan bu anlaşma 10 Ocak 1948 tarihi itibarıyla yürürlüğe girmiştir.

Koruma aracı olarak sadece gümrük vergilerinin kullanılmasına izin veren bu anlaşmanın amaçları şunlardır (Burton: 1984: 77): (a) gümrük vergilerinin gerek sayısında gerekse oranlarında indirim yapılmasına zemin hazırlamak, (b) miktar kısıtlamaları başta olmak üzere, diğer tarifedışı engelleri ortadan kaldırmak, (c) ticari ayrıcalıklara son verilmesini sağlamak, (d) *çevre* ülkelerin, *merkez* ülkelere ait pazarlara girmelerini kolaylaştırmaya ve özendirmeye dönük çalışmalar yapmak, (e) ticaret politikalarının işleyişinin ve kurallarının belirlenmesine yardımcı olacak tartışma zeminleri oluşturmak, (f) üye ülkeler arasında çıkabilecek ticari anlaşmazlıkların çözümlemesine katkıda bulunmak.

⁹ Ticaretin serbestleştirilmesi bağlamında yaşanmakta olan sorunları şunlardır (Ongun, 1994): (a) GATT’ın dayandırıldığı *ticarete çokyanlılık* ilkesi, uygulamada zayıflamış ve bunun yerine, “*ikiyanlılık*”, “*bölgeselleşme*” ve “*blokeci ticaret*” eğilimleri yaygınlaşmıştır. 1980’li yıllarda da devam eden bu eğilimlerin en belirgin örneği, Avrupa Birliği üyesi ülkelerin tek pazar oluşturmak için, 1987-92 döneminde gösterdikleri yoğun çabalarıdır. Bu çabalar, GATT’ın temel amacına (çokyanlılık ilkesi gözetilerek dünya ticaretinin serbestleştirilmesi) ulaşılmasını engelleyici sonuçlar ortaya koymuştur. (b) Tarifedışı engeller yaygınlaşmış ve yeterli yaptırım gücüne sahip olmayan GATT, yükselmeye başlayan yeni korumacılık eğilimlerini etkisiz kılamamıştır. Daha çok *merkez* ülkeler tarafından tercih edilen yeni korumacılık tedbirleri, uluslararası zeminde yaşanmakta olan anlaşmazlıkları had safhaya çıkarmaktadır. (c) Fevkalade ağır iç ve dış borç ödeme sorunları yaşayan *çevre* ülkeler, uluslararası ticaretin önündeki *görünmez engellerin* (yeni korumacılık tedbirleri) kaldırılmasını, *merkez* ülkeler ise sınıfi/fikri mülkiyet haklarının korunmasını ve hizmet ticaretinin serbestleştirilmesini talep etmektedirler.

¹⁰ Uluslararası ticaretin önündeki engellerin (gümrük vergileri, miktar kısıtlamaları ve diğer tarife dışı engeller) tedrici olarak kaldırılmasına dönük çalışmalar, GATT bünyesinde gerçekleştirilen *Uruguay Müzakereleri*’nin (1986-1993) bir sonucu olarak 1995 yılında kurulan *Dünya Ticaret Örgütü* (WTO, World Trade Organisation) tarafından yürütülmektedir (Kibritçiöglü, 1997).

malar hayata geçirilerek sözkonusu *sözleşmenin* başarılı kılınması ve sonuç itibariyle küreselleşme sürecinin daha düzgün bir zemin üzerinde yaşanması mümkün olabilecektir.”

IV

Gelelim küreselleşme sürecinin “finansal” açılımlarına.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, *finansal bütünleşme süreci*, 1970’li yıllarda önce *merkez*’in “büyük” ve “güçlü” ülkelerinin (ABD, Japonya ve İngiltere) uygulamaya koyduğu, daha sonra Latin Amerika ülkeleri başta olmak üzere *çevre*’de yer alan çok sayıda ülkenin *benimsediği* (veya *Breton Woods* kurumlarının, *IMF* ile *Dünya Bankası*’nın, dayatmasından ötürü “benimsemek zorunda kaldığı”) *yapısal dönüşüm* programlarının doğurduğu sonuçlar sayesinde derinleşme eğilimi kazanmıştır.

O halde şu sorunun cevabını bulmak zorundayız: *Çevre*, kendisine dayatılan *yapısal dönüşüm* programlarını neden *benimsemek* zorunda kalmıştır? Bir başka ifade ile ‘*ulusal kalkınmacılık*’tan, *yapısal dönüşüm* programlarının yönlendirdiği ‘*neoliberalizm*’e radikal bir geçiş öngören “paradigma değişikliği”nin sebebi nedir?

Bunun, iki temel sebebi olduğunu düşünüyoruz. *Çevre*’yi, *merkez* tarafından dayatılan *yapısal dönüşüm* programlarını *benimsemeye* zorlayan sebeplerin ilki, ’70’li yılların ikinci yarısına damgasını vuran ve *çevre*’nin tarihsel birikim içinde üretmiş olduğu *iktisadî, siyasî* ve *ideolojik* yapıları temelinden sarsan krizler serisidir. Bir başka ifade ile, *iktisadî, siyasî* ve *ideolojik* alanların, ’70’li yıllarda ciddi tahribatlara mâruz kalmış olması, *çevre*’yi, böyle radikal bir paradigma değişikliğine -*ulusal kalkınmacılık*’tan, *yapısal dönüşüm* programlarının yönlendirdiği *neoliberalizm*’e- sürüklemiştir. *Guichaoua*’ya (1998: 57) göre, *çevre* ülkelerde, *iktisadî alan*: petrol bunalımından (1974) sonra borç krizinin ortaya çıkması ve *ABD*’nin *Vietnam*’da yenilmesi ile; *siyasî alan*: istikrarsızlaşmanın yaygınlaşması ve diktatörlük rejimlerinin, özellikle *Latin Amerika* ülkelerinde, yeniden güçlenmesi ile; *ideolojik alan* ise: *Küba*’da yaşanan “otoriter sapma”, *Cezayir* modelinin ortaya koyduğu “çelişkiler” ve *Mao*’nun ölümünden (1976) sonra *Çin*’de yaşanan “karşıdevrim” ile sarsılmıştır.

Öte yandan, *ulusal kalkınmacı* politikaların birtakım *zaafları*’nın, *çevre*’nin *etkin* bir biçimde *büyümesini* engelliyor olması, paradigma değişikliğinin ikinci sebebi olarak karşımıza çıkmaktadır. *Ghai* (1995), *ulusal kalkınmacı* politikaları başarısız kılan *zaafları* şu şekilde sıralamaktadır: (a) tarımın aşırı boyutlarda vergilendirilmesi, (b) sanayiî ayrım gözetilmeksizin korunması, (c) döviz kurlarının aşırı değer kazanması, (d) devletin kaynak dağılımına müdahale etmesi, (e) kamu işletmelerinin verimsiz çalışması, (f) *yolsuzluğun* ve *rüşvetin* yaygınlaşması, (g) yönetimin kötüleşmesi.

Bir taraftan *ulusal kalkınmacı* politikaların gittikçe kendini daha belirgin bir biçimde ifade etmeye başlayan bu *zaafları* ve yaşanmakta olan “krizler serisi”, diğer taraftan *merkez* çıkışlı *dayatma*, *çevre* ülkelerin, sorunlu bir biçimde olsa da, 1980’li yıllarda, *yapısal dönüşüm* programlarını *benimsemeleri* sonucunu doğurmuştur. *Guichaoua* (1998: 57) bu programların, esas itibariyle üç boyutu bulunduğunun altını çizmektedir: (a) *iktisadî* alanda istikrar, (b) liberalleşme, (c) devletin geri çekilmesi.

Bu noktada bir parantez açılarak, *yapısal dönüşüm* ve *küreselleşme* süreçlerinin diyalektik

bir ilişki içinde oldukları ve birbirlerini besledikleri belirtilmelidir. *Ghai* (1995: 52), küreselleşme sürecinin, iktisadî krize tepki olarak, yapısal dönüşüm programlarını ortaya koymasına karşılık, bu programların da küreselleşme sürecinin derinleşmesine ivme kazandırdığını söyleyerek, söz konusu ilişkiyi tanımlamaya çalışmaktadır.

Türkiye’nin 1980 yılının hemen başında ilân ettiği *24 Ocak Kararları* örneğinde olduğu gibi, pek çok ülke tarafından ulusal politika haline dönüştürülen *yapısal dönüşüm* programları, bir taraftan makroekonomik istikrarın sağlanmasını ve piyasaların sınırlandırıcı düzenlemelerden arındırılması mümkün kılınarak ticarî ve finansal serbestleşmenin gerçekleştirilmesini (World Bank, 1991’den aktaran Arın, 1995), diğer taraftan da *devletin üretim ve bölüşüm sürecinden geri çekilmesini* öngören (Guichaoua 1998) birtakım politik tedbirler içermektedir. Bu programlar, ’80’li yıllarda, *merkez* ülkelerin çıkarlarını gözetecek biçimde yapılandırılmış olan *Breton Woods* kurumlarının önerilerine sadık kalınarak uygulanmıştır. Finansal bütünleşme sürecinin derinleşmesine ciddi katkılar yapan bu programların doğurduğu sonuçlar şunlardır (Eser 1995):

1. Faiz oranlarına devlet müdahaleleri azaltılmıştır,
2. Piyasa mekanizmasının sermaye hareketlerine egemen olması sağlanmıştır,
3. Para ve kambiyo rejimleri serbestleştirilmiştir,
4. Finansal araçlar çeşitlendirilmiştir,
5. Kurumsal yatırımcılar -bankalar, sigorta şirketleri, emekli sandıkları- ortaya çıkmıştır.

Görülüyor ki, Breton Woods kurumlarının, *yapısal dönüşüm* programları bağlamında *çevre* ülkelere önerdiği, *Chibber*’in (1997) tanımlaması ile, “iktisadi faaliyetleri minimum seviyeye indirgenmiş bir devlet modelidir”.¹¹ İktisadi faaliyetlerin yönlendirilmesinde öncelik *piyasaya* tanınmıştır. Kamu harcamaları denetim altında tutularak finans piyasalarında sağlanacak başarının bir müddet sonra diğer piyasalara (emek, sermaye ve teknoloji) da yansıtacağı ve böylece uyumlu bir sürecin yaşanacağı beklenmektedir (Guichaoua, 1998).

Keza, 1980’li yıllarda yoğun bir biçimde uygulanan yapısal dönüşüm programları, 1990’lı yıllar boyunca, *çevre*’de yer alan bir grup ülkenin dünya ticareti içindeki payını artırıcı açılımlar üretmiştir. Bu programların harekete geçirdiği finansal serbestleşme sürecinin bir sonucu olarak, *çevre* ülkelerin bir bölümünün dünya finans piyasalarından aldıkları payı artırmaları, bu ülkelerin mal piyasalarından (dünya ticaretinden) aldıkları payı da artırmalarını sağlamaktadır. Finansal serbestleştirme sürecinin arkasında yatan olgunun, *merkez*’in, devasa boyutlar kazanan ve *sorun* haline dönüşen sermaye birikimi olduğu hatırlandığı vakit, garip gibi gözükse de bu gelişmeyi kavramak mümkün olmaktadır. *Merkez* ülkelerde finans sektörünün aşırı büyümesine sebep olan (Balkan 1997) bu *birikim*, ekolojik kaygıların da etkisi ile, *doğrudan yatırım* ve *portföy yatırımı* biçiminde, yapısal dönüşüm programları izlemeyi ter-

¹¹ Bilindiği gibi, bu programlar, ideolojik anlamda, “neoliberal dalga”dan beslenmektedir. *Ömer Laçiner*’in (1999) yerinde tespiti ile, “sosyalizmi, çöken ‘reel sosyalizmler’ ile özdeşleştirmeyi” ve “toplum, toplumsal, kamusal gibi kavramları, kriz hâlindeki ‘sosyal devlet’ pratikleri şahsında boş kavramlar veya köstekler olarak sunmayı beceren neoliberal dalga, mümkün olabilecek her şeyi ‘pazar ekonomisi’nin ‘yasaları’na terk ederek, kendini sadece bu pazarın asayiş ve güvenliği işleviyle sınırlamış bir devlet ideali” önermektedir.

cih eden *çevre* ülkelerine transfer edilmiştir.

İlk olarak, *çevre*'ye dönük "doğrudan yabancı sermaye" hareketlerinin, 1990'lı yıllarda önemli ölçüde artmış olduğunu görmekteyiz. Doğrudan yabancı sermaye yatırımları içinde *çevre*'ye yönelik olanların payı, 1985 yılında yüzde 11.3 seviyesinde iken, 1994 yılında yüzde 80.1 seviyesine yükselmiştir (Tablo 1). Bununla birlikte, *çevre*'nin -doğrudan yabancı sermaye girişine muhatap olma anlamında- finans piyasaları ile bütünleşmesi süreci, birbirinden çok farklı manzaralar ortaya koymaktadır. Tablo 1'den de izlenebileceği gibi, 1994 yılında, *çevre*'ye yönelen doğrudan yabancı sermaye yatırımının yüzde 80'lik bölümü, Latin Amerika ve Doğu Asya ülkelerinde yoğunlaşmıştır.

Öte yandan, *çevre* ülkelerin finans piyasalarına bütünleşmesi süreci, "portföy yatırımları" bağlamında değerlendirilir ise, yine benzer bir manzara ile karşılaşılmaktadır. *Çevre*'ye dönük portföy yatırımları da, 1990'lı yıllarda önemli ölçüde artmıştır. Bu yatırımlar içinde *çevre*'ye yönelik olanların payı, 1985 yılında yüzde 2.6 seviyesinde iken, 1994 yılında yüzde 67.1 seviyesine yükselmiştir (Tablo 2). Fakat bu yatırımların, *çevre*'nin daha çok hangi parçasını tercih ettiğine bakıldığı vakit, durumun pek de yürek ferahlatıcı olmadığı görülmektedir. 1994 yılı verileri itibarıyla, portföy yatırımlarının yaklaşık yüzde 90'lık bölümü Doğu Asya ve Latin Amerika ülkeleri tarafından çekilmiştir.

Şimdi, tartışmayı düşündüğümüz konulardan ilkinе geçebiliriz. Önce, *merkez* ile *çevre* arasındaki uçurumu derinleştirici sonuçlar ürettiği için, küreselleşme sürecine (özellikle ticarî ve finansal açılımlarını öne çıkararak) muhalif durmayı tercih eden cephenin iddialı bir sorusunu hatırlatalım: Küreselleşme, *yeni dünya düzeni* söylemini¹² pekiştirici bir kavram olarak, *çevre*'deki yöneticilere, 'kendi halklarını' ikna etmeye yönelik bir 'illüzyon' gösterisi yapma imkânı sunmakta mıdır?

Geray (1997: 37-38), küreselleşme kavramını bu bağlamda ele almakta ve bir "masal" olarak tanımlamaktadır. Bu "masal", *çevre* ülkelere, teslimiyetçi bir anlayış içinde *merkez*'in önerilerini kabul ettikleri, yâni "dışadönük büyüme öngören reformları benimsedikleri" (kastedilen *yapısal dönüşüm* programıdır) takdirde, daha "müreffeh ve özgür yaşayacaklarını" anlatmaktadır.

Keza, bu "masal"ın kurgulayıcılarından biri olduğunu düşündüğümüz *Qureshi* (1996), dışadönük büyüme öngören reformları benimsiyor olmalarının, *çevre* ülkeleri, küreselleşme sürecinin hem *failleri* (agents) hem de *müstefitleri* (beneficiaries) durumuna getirmekte olduğunu ileri sürmektedir: "Çünkü bu reformlar, bir taraftan küreselleşme sürecinin derinleşmesine katkıda bulunurken, diğer taraftan da *çevre* ülkeleri, sözkonusu sürecin ürettiği kazançlara ortak etmektedir."¹³

Çevre ülkelerin (bir bölümünün), gerek *dünya üretimi ve ticareti*, gerekse *uluslararası sermaye hareketleri* içindeki payının, küreselleşme sürecinin yaşandığı 1980'li ve '90'lı yıl-

¹² Bu söylemin içeriğine ilişkin olarak bkz. Aydın, 1999.

¹³ *Qureshi* (1996), bu reformların *çevre* ülkeler tarafından da benimsenerek uygulanmasının iki temel sebebi bulunduğunu ileri sürmektedir: "Bu reformlar, hem etkinlik ve verimlilik seviyesinin yükseltilmesine ciddi katkılarda bulunmakta, hem de ihracatın ve yabancı sermaye yatırımlarının daha güven verici ve sağlıklı bir ortamda gerçekleştirilmesini sağlamaktadır."

larda önemli ölçüde arttığı doğrudur. Ancak bu gelişmeyi mümkün kılan dinamik, *Başka-ya*’nın (1997b) isabetle vurguladığı gibi, “ulusal ekonomilerin kaldıracabileceğinin ötesinde devasa boyutlar kazanmış olan sermaye birikimine yeni kanallar açmayı ve düşen kârlılık oranlarını restore etmeyi öngören bir yaklaşım içinde, *fonların* ve üretimin, *merkez*’den *çevre*’ye kaydırılmış olmasıdır”.¹⁴ Nitekim *Wallerstein*, bu olguyu, “artık tekelleştirilemediği” için yüksek getiri sağlamayan faaliyetlerin (çelik ve dokuma gibi) *merkez*’den *çevre*’ye kaydırılması sonucu oluşan bir “armut piş ağzıma düş sanayileşmesi olarak tanımlamaktadır (2000: 54).

Kaldı ki, “*çevre*’ye yönelmiş bir üretim ve istihdam artışı”nın süreklilik arz etmesi hâlinde, *merkez*, bu gelişmeyi “bir tehdit olarak” algılayacak ve tedbirler alacaktır. *Hirst ve Thompson* (1998: 150), bu bağlamda, tedbir olarak, tarifelerin yükseltileceğini ve GATT’in devre dışı bırakılabileceğini ileri sürmektedir.

Tablo 1 *Çevre* Ülkelere Yönelik “Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları”nın Coğrafi Dağılımı

Ülke Grubu	1985	1990	1991	1992	1993	1994
Doğu Asya	3.2	11.0	13.9	21.7	37.9	43.0
Güney Asya	0.3	0.5	0.5	0.6	0.8	1.2
Orta Afrika (Sahraaltı)	1.0	0.9	1.8	1.5	1.8	3.0
Latin Amerika ve Karayipler	4.4	7.8	12.6	14.5	15.7	20.8
Ortadoğu ve Kuzey Afrika	2.0	2.8	1.8	2.1	3.8	3.7
Avrupa ve Ortaasya	0.6	2.1	4.4	6.3	8.3	8.4
Toplam	11.3	25.0	35.0	46.6	68.3	80.1

Kaynak: World Bank (1996), *Managing Capital Flows in East Asia*, s.135’den aktaran: Alp, 2000: 205

Tablo 2 *Çevre* Ülkelere Yönelik “Portföy Yatırımları”nın Coğrafi Dağılımı

Ülke Grubu	1985	1990	1991	1992	1993	1994
Doğu Asya	4.5	2.5	4.4	7.9	26.6	25.8
Güney Asya	0.3	0.4	1.4	0.2	2.5	6.4
Orta Afrika (Sahraaltı)	-0.4	-0.9	-0.5	0.2	-1.4	1.7
Latin Amerika ve Karayipler	-0.8	1.2	10.4	13.0	45.0	25.9
Ortadoğu ve Kuzey Afrika	0.8	-0.1	-0.1	-0.2	-0.7	-0.3
Avrupa ve Ortaasya	1.1	3.6	4.6	6.0	12.1	7.7
Toplam	2.6	6.7	20.4	27.2	84.0	67.1

¹⁴ Bu kaydırmanın bir diğer sebebi, *çevre* ülkelerin, ana bileşenleri “düşük ücret” ve “kısıtlı sosyal güvenlik” olan çalışma ortamına sahip olmasıdır.

Kaynak: World Bank (1996), *World Debt Tables: 1993-94*, Volume 1, s.17’den aktaran: Alp, 2000: 197

Muhafif durmayı özendirir bir başka sebep ise, uluslararası ticari bütünleşme sürecinin bir sonucu olarak “dünya topyekûn gelişiyor olmakla birlikte”, bütünleşmenin seviyesinin ve işleyiş biçiminin, bir ülkeden diğerine farklılıklar arz ediyor olmasıdır. Örneğin *Doğu Asya* ülkeleri, *Orta Afrika* ülkelerine göre, çok daha hızlı bir biçimde dünya ticaretine entegre olmayı başarmaktadır. Bütünleşmenin temel göstergesi olan dışticaret hacminin gayrisafi milli hasılaya oranı (dünya ticaretine katılma oranı), *Orta Afrika* ülkelerinde son 20 yıl içinde yarı yarıya düşmüş bulunmaktadır (Qureshi, 1996). *Besis* (1998), bu ülkeleri, “bütünleşme sürecinin dışladığı” ve “dünya ekonomisine verebilecekleri hiçbir şeyleri olmayan” ülkeler olarak tanımlamaktadır:

Bu ülkelerin dünya ekonomisi ile tek ilişkisi, önceki yıllarda ödünç olarak alınmış dolarların geriye ödenmesi zorunluluğundan ibarettir.

Alesina’nın (1998) aktardığı istatistik bilgiler, bu tabloyu daha net bir biçimde görmemizi sağlamaktadır:

1960-90 döneminde *kişi başına üretilen ortalama gelir*, daha doğrusu *ortalama refah seviyesi*, bölgeler itibarıyla önemli farklılıklar taşımakla birlikte, 2.1 kat (2 bin 440 dolardan 5 bin 162 dolara) artmıştır. Refah seviyesinde meydana gelen artış, *Güneydoğu Asya* ülkelerinde 3.8 kat (bin 354 dolardan 5 bin 917 dolara) olarak gerçekleşmiş bulunmaktadır. Buna mukabil, aynı artışın *Latin Amerika* ülkelerinde yüzde 38.2 (2 bin 350 dolardan 3 bin 247 dolara) seviyesinde, *Orta Afrika* ülkelerinde de yüzde 43.2 (884 dolardan bin 266 dolara) seviyesinde gerçekleştiği gözlenmektedir.

Keza, *Qureshi* (1996) de, “bütünleşme sürecinin, iktisadi performansı güçlü olan ülkeleri zayıf olanlardan ayırmakta olduğunu” vurgulayarak ülke grupları arasındaki bu farklılaşmaya dikkat çekmektedir:

Dışadönük büyüme öngören reformları desteklemek için yapılarını değiştiren, dış dünyaya daha fazla açılmayı sağlayıcı ve rekabet gücü kazandırıcı ticaret, yatırım ve kur politikalarını benimseyen ve tüm bu değişimlerin sağlıklı bir zemin üzerinde gerçekleşmesini sağlayacak istikrarlı bir makroekonomik yapıya sahip olan ülkeler (*Güneydoğu Asya* ülkeleri) küreselleşme sürecinin getirdiği fırsatlardan maksimum seviyede yararlanmaktadır. Buna mukabil bu şartları sağlamada başarılı olmayan ülkeler (*Orta Afrika* ülkeleri), küreselleşme sürecinin dışında kalarak fakirleşmektedir.

Qureshi (1996), “*Uruguay Sözleşmesi*’nin öngördüğü hükümler doğrultusunda iyileştirilecek olan piyasalardan elde edilecek kazançların ülkeler arasında dengeli dağılmayacağı” notunu düşmekte ve global eşitsizliğin, artarak devam edeceğini imâ etmektedir. Kazancın miktarını, izlenen “ticaret ve yatırım politikalarının” belirleyeceğinin altını çizen *Qureshi*, “liberasyona giden” *çevre* ülkelerin, “en fazla kazananlar” olacağını, buna mukabil, “sadece asgari düzeyde reformlar yapan” *çevre* ülkelerin ise, “mütevazı kazançlar” ile yetineceğini ileri sürmektedir. *Qureshi*’ye göre, “daha yüksek kazançların sağlanması, pazarların genişlemesine ve ‘daha açık’ hale gelmesine paralel olarak, ‘daha etkin’ ve ‘daha rekabetçi’ politikalar

izlenmesini gerekli kılmaktadır.”

İstatistik bilgiler, yukarıda belirtildiği gibi, *çevre*'de yer alan bir grup ülkenin (örneğin, *Güneydoğu Asya* ve *Latin Amerika* ülkeleri), küreselleşme sürecinin yaşandığı 1980'li ve '90'lı yıllarda, gerek *dünya üretimi ve ticareti*, gerekse *uluslararası sermaye hareketleri* içindeki payını önemli ölçüde artırdığını ortaya koymaktadır. Bu gelişmenin bir sonucu olarak, söz konusu ülkelerin *merkez* ülkeler üzerindeki etkisi artmaya başlamıştır. *Swati Ghosh* (1996), bir bakıma doğal olmadığını imâ ederek, *ters bağlantılar* (reverse linkages) ismini verdiği bu gelişmenin, *merkez* ülkeleri tehdit edebilecek bir unsur olduğunu ileri sürmekte ve şöyle bir sorun tanımlaması yapmaktadır:

Çevre ülkeler ile ticaret hacmini genişletmenin (ticari bütünleşme), *merkez* ülkelerin istihdam hacmini daraltan ve ücret seviyeleri arasında zaten mevcut olan dengesizliği artıran etkileri nasıl giderilecek?

Ghosh'a (1996) göre bu sorunun belli bir cevabı vardır:

Eşzamanlı olarak yoğunlaşan finansal bütünleşme, *çevre* ülkelerin hızlı bir büyüme performansı ortaya koymasını mümkün kıldığı için, ticaret hacmindeki genişleme *merkez*'e yönelik bir tehdit oluşturmayacaktır. Bütünleşme süreci doğru bir biçimde yürütülebilir ise, *merkez*'in elde edeceği kazançlar, artmakta olan işsizlikten ve ücret dengesizliğinden ötürü yükleneceği maliyetleri aşacaktır.

Görülüyor ki, önce, *merkez* ülkeleri *tehdit* edebilecek bir gelişme olarak sunulan *ticari bütünleşme sürecinin*, daha sonra, aynı ülkelerin eline önemli bir *fırsat* vereceği belirtilmektedir. Bu tez, *Ghosh* (1996) ve *Qureshi* (1996) tarafından, teorik bir zemine de oturtulmaktadır: *Merkez* ülkelerin *çevre* ülkeleri de kapsayan bir ticari bütünleşmeden elde edecekleri uzmanlaşma ve etkinlik kazançları, kendi aralarında gerçekleştirecekleri daha geniş kapsamlı bir bütünleşmeden elde edecekleri kazançlara göre çok daha fazla olacaktır. Çünkü *çevre* ile *merkez* arasındaki fiyat farklılıkları, *merkez*'in kendi içindeki fiyat farklılıklarına göre, ortalama olarak, iki kat daha fazladır.¹⁵

Ghosh (1996), *çevre* ülkelerin büyüme hızında meydana gelen yüzde 1'lik bir artışın *merkez* ülkelerin büyüme hızında yüzde 0.2'lik bir artışa sebep olacağını ileri sürmektedir: “Bu artış, *çevre*'nin ortaya koyacağı hızlı büyüme performansının, ithalat talebini artırmasından ve yatırımların getiri oranını yükseltmesinden kaynaklanacaktır”. *Gosh*, bu iddiasını şu gerekçelere dayandırmaktadır:

1. Büyüme sürecinin dayandırıldığı temel eksen olarak, *çevre*'de imalat sanayii yatırımlarının artması, bu ülkelerin, *merkez*'de üretilmekte olan yatırım mallarından ve hizmetlerden ithal edeceği miktarı artırması sonucunu doğuracaktır.
2. *Çevre*'de altyapı yatırımlarının artması ve özel girişimcilik olgusuna yönelmenin ivme kazanması, *merkez* ülkelerin ihracatçılarına *yeni fırsatlar* sunacaktır.
3. *Çevre*'deki büyüme sürecinin toplumsal gelir seviyesini yükseltecek olması, *merkez* ülkeler tarafından üretilen tüketim mallarına yönelik talebi artıracaktır.

¹⁵ Benzer ürünlerin ülkeler itibarıyla farklı etiketler taşıyor olması, bütünleşme sürecinde elde edilmesi beklenen kazançların tespit edilmesi bağlamında önemli bir gösterge oluşturmaktadır: Fiyat farklılıkları ne kadar fazla ise uzmanlaşmadan sağlanacak kazançlar da o kadar yüksek olacaktır (Manisalı, 1971).

4. Bütün bunların dışında, *çevre* ülkeler, geçmiş yıllara göre daha hızlı büyüdükleri için, *merkez* ülkelerin yatırımcılarına, gerek doğrudan yabancı sermaye yatırımları, gerekse portföy yatırımları bağlamında daha yüksek getiri oranları teklif edebileceklerdir¹⁶.

Qureshi'ye (1996) göre, şartlar, *çevre* ülkelerin dünya ekonomisi ile bütünleşmesi sürecinin devam ettirilebilmesi bakımından müsaittir; fakat herhangi bir sebepten ötürü '*geciken ülkeler*'in, geç kalmış olmanın ötesinde bir risk alacakları da bilinmektedir.

Çünkü, *içedönük büyüme* stratejisini izlemekte direnen ekonomiler açısından *marjinalleşme* ihtimalinin eskiye göre daha büyük olacağı tahmin edilmektedir. Küreselleşme sürecine entegre olmada geciken ülkelerin, bu süreci hızlandıracak yöntemler bulmak suretiyle marjinalleşmekten kurtulmaları gerekmektedir; aksi takdirde, sahip oldukları kaynakların dışarıya akması kaçınılmaz olacaktır.

V

Egemen söylem, küreselleşme sürecinin "*olmazsa olmaz*" şartı olarak tanımladığı reformları ve/veya davranış biçimlerini içselleştiremeyen ülkelerin ve/veya kitlelerin düşebilecekleri *durumu* tespit ederek *insani çözümler* üretmeyi ihmal ettiği için, bu *durumdan* kaynaklanarak dünya barışını tehdit edecek olan birtakım olumsuz gelişmeleri yeterince açıklayamamakta ve inandırıcılığını yitirmektedir.

Öte yandan, yaşanan gelişmelerin söz konusu söylemi doğruladığı da söylenemez. Küreselleşme sürecinin, iktisadi, siyasi ve kültürel faktörlere bağlı olarak, bazı şartlar altında büyüme performansını ve toplumsal refahı artırmakta, bazı şartlar altında da bunun tam tersi sonuçlar doğurmakta (Vilas 1997), yâni *kapitalizmin kutuplaştırıcı boyutunu derinleştirmekte* olduğu gözlenmektedir.

Küreselleşme olgusunu, belli şartlar altında global refah seviyesinin yükseltilmesine katkıda bulunacak bir süreç olarak takdim eden bu söylemin bütünüyle öngörmediği veya *göz ardı ettiği* birtakım olumsuz sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Halen yaşanmakta olan gelişmeler, küreselleşme olgusunun *kutuplaştırıcı* süreçler ürettiğinin ve ülkelerarası dengesizlikleri derinleştirmekte olduğunun işaretlerini vermektedir. Örneğin, piramidin tepesinde bulunan 7 ülke, dünya nüfusunun sadece yüzde 11'lik bölümünü barındırmakta, buna mukabil, küresel katma değerün üçte ikisini üretmektedir (De Benoist, 1996). Söz konusu süreç, *merkez* ile *çevre* arasındaki uçurumu derinleştiriyor olmanın ötesinde, bir taraftan da *merkez*'in güçlü ülkelerini ciddi bir bölüşüm sorunu ile karşı karşıya bırakmaktadır. Örneğin, 1973-94 döneminde ABD halkının reel geliri, ortalama olarak üçte bir oranında artmış olmasına rağmen, çalışan kesimin dörtte üçünün reel geliri yaklaşık yüzde 19 oranında gerilemiştir.¹⁷

¹⁶ Gosh (1996), ABD Ticaret bakanlığı verilerini delil göstererek, 1992-95 döneminde, sermayenin getiri oranının, yıllık ortalama olarak, sanayileşmiş ülkelerde (Group of Seven Nations) yüzde 8 seviyesinde, buna mukabil, *çevre*'nin en fazla yabancı sermaye girişine muhatap olan 8 ülkesinde yüzde 21'ler seviyesinde olduğunu belirtmektedir.

¹⁷ Martin, H. P. ve H. Schuman (1997), *Globalleşme Tuzağı* (Çeviri: Karadana, Kahraman), Ankara: Ümit Yayıncılık, s.123'den aktaran: (Bozkurt, 2000)

Nitekim *UNCTAD* (Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı) tarafından hazırlanan bir raporda, küreselleşme sürecinin, dünya ekonomisinin genel büyüme hızını düşürdüğü ve ülkeler (veya ülkelerin bölgeleri) arasındaki *eşitsizlikleri* giderek derinleştirdiği ileri sürülmektedir.¹⁸

Ortaya koyduğu bu sonuçlardan ötürü, hem küreselleşme sürecine yönelik siyasi tepkilerin yoğunlaşması, hem de bu sürecin temel eksenleri olan '*piyasa mekanizması*'na ve '*dışa dönük büyüme modeli*'ne duyulan güvenin çökmesi muhtemel görünmektedir. Çünkü, eşitsizliklerin derinleşmesi, yatırım ve üretim seviyesini de etkilemektedir. Kullanılabilir kaynaklar, az sayıda insanın elinde birikmekte ve *üretken* yatırımlar yerine *spekülatif* yatırımlara yönlendirilmektedir. Sonuç olarak da işsizlik artmakta, ücretler düşmektedir.

Söz konusu rapor, küreselleşme sürecine karşı ciddi siyasi tepkilerin doğmasına sebep olarak, 1980-90 aralığında gerçekleştirilmiş *yararlı* reformları aşındırması muhtemel görülen endişe verici gelişmeleri, *küreselleşmenin yedi günahı* (seven sins of globalization) başlığı altında sıralamaktadır:

1. Bazı istisnaları olmakla birlikte, dünya ekonomisi çok düşük bir büyüme hızına oturmuş bulunmaktadır. Büyüme hızı düşük olduğu için, istihdam imkânları artırılamamakta ve *fakirlik* olgusu egemenliğini sürdürmektedir.
2. Refah seviyesi arasındaki uçurum giderek derinleşmektedir. Dünya nüfusunun en zengin 20'lik bölümünün ortalama geliri en fakir yüzde 20'lik bölümünün ortalama gelirinin, 1965 yılında 30 katı kadar iken, 1990 yılında 60 katına yükselmiş bulunmaktadır. Bir başka ifade ile, küreselleşme süreci 25 yıllık bir zaman dilimi içinde, aradaki zenginlik farkının ikiye katlanmasına sebebiyet vermiştir.
3. Gelir dağılımında meydana gelen dönüşümler sadece fakir kesimlerin aleyhine gerçekleşmemiştir; bu dönüşümlerin kaçınılmaz bir sonucu olarak, pek çok ülkede, örneğin Türkiye'de, *orta sınıflar* da refah kaybına uğramış ve fakirlik sınırına yaklaşmıştır.
4. Mevcut menkul değerlerin (servetin) el değiştirmesine dayalı finans hareketleri (spekülasyon), üretim faaliyetleri sonucu servet biriktirmeye (reel yatırım) göre daha cazip bir iktisadi alan oluşturduğu için, *rantiyeler*, yatırımcıların önüne geçmiştir.
5. Hemen hemen bütün ülkelerde sermayenin geliri (faiz) yükselirken, emeğe ödenen ücretler büyük ölçüde düşmüştür. '80'li yılların ilk yarısı ile '90'lı yıllar mukayese edildiğinde, *çevre* ülkelerin önemli bir bölümünde *üretin sınıai katma değer içindeki payının* belirgin bir biçimde daraldığı gözlenmektedir.
6. İş sahibi olma ve gelir elde etme güvencesi, hemen her ülkede azalmıştır.
7. Nitelikli ve niteliksiz işgücü arasında zaten var olan ücret dengesizlikleri daha da derinleşmiştir.

UNCTAD raporu, bütün bu gelişmeleri göz önünde bulundurarak, ekonomilerin kapasiteleleri ve kurumları ile uyumlu bir biçimde *yönlendirilmiş* olan ve *tedrici* bir süreç içeren *serbestleştirme politikaları* ile *çevre* ülkelerin ticaret imkânlarını genişletmeyi öngören *düzenlemeler* önermektedir:

Bütünleşmeyi yönlendiren politikalar, hızlı büyüme ve dengeli bölüşüm hedeflerini içerecek biçimde ortaya konmalıdır. Çünkü, uluslararası ekonomide bir çözüme (küreselleşmenin tasfiyesi) mey-

¹⁸ "Ticaret ve Kalkınma 1997" (Trade and Development, 1997) başlığını taşıyan bu raporun, İngilizce ve Türkçe birer özeti, *İktisat, İşletme ve Finans* Dergisinin Eylül '97 (138) tarihli nüshasında mevcuttur.

dana geldiği takdirde, böyle bir gelişmenin doğuracağı yükler, zayıf oldukları için en altta kalanların üzerine binecektir.

Nitekim, küreselleşme sürecinin, bir bakıma yansıması olarak gündeme gelen ve giderek yoğunlaşan bölgesel bütünleşme hareketlerinin ortaya koyduğu iktisadi ve toplumsal sonuçlar da, söz konusu endişelerin *yerindeliğini* teyid eder bulgular taşımaktadır. Bölgesel bütünleşme hareketleri, *kuzey* (zengin ülkeler) ile *güney* (fakir ülkeler) arasındaki sosyoekonomik gelişmişlik farkını daha da artıracak bir biçimde yürümektedir. Bölgesel bütünleşme hareketlerinin en *gelişmiş* ve büyük örneği olan *Avrupa Birliği* süreci bu tezin kanıtı olarak karşımızda durmaktadır.

Tek pazar oluşumunun (EC-92) sağlanması, bir taraftan Avrupa Birliği'nin kapsadığı coğrafyada mal ve hizmet fiyatlarının düşmesini ve gelir seviyesinin yükselmesini mümkün kılmakta, diğer taraftan da ticaretin hem yönünü değiştirmekte, hem de hacmini genişletmektedir. Bunların yanı sıra, kapsanan coğrafya içinde tarifedışı engeller kaldırıldığı ve üretim faktörlerinin serbest dolaşımı sağlandığı için, ortalama üretim maliyetleri de düşmektedir. Fakat bütün bu gelişmelerden, sadece Avrupa Birliği üyesi ülkeler istifade etmektedir (Aslan, 1995).

Üstelik, bu gelişmelerin, yatırım fonlarının Avrupa Birliği ülkelerine yönelmesi sonucunu doğurması muhtemel olduğu için, üçüncü ülkeleri, özellikle *çevre* ülkeleri olumsuz yönde etkilemesi kaçınılmaz görünmektedir. Bunun yanında, tek pazar oluşumunun dayandırıldığı EC-92 programı ile üçüncü ülkelere yönelik olarak getirilen tarifedışı engeller (daha sıkı teknik standartlar, gönüllü ihracat kısıtlamaları), *çevre* ülkeleri önemli ölçüde rahatsız etmektedir. Çünkü bu program, Avrupa Birliği ülkelerinin üçüncü ülkeler karşısında başarılı olmasını sağlamak için, ticaretin önüne daha büyük engeller konmasını öngörmektedir. Bu itibarla, sözkonusu program, özellikle *çevre* ülkeler tarafından korumacılığı geri getiren ve dolayısıyla uluslararası ticarete ve üretime yönelik yeni bir ciddi tehdit oluşturan olumsuz bir gelişme olarak algılanmaktadır (Hallet, 1994).

Küreselleşme sürecinin ortaya koyduğu yapılanmanın, *çevre*(nin bir bölümü) ile *merkez* arasındaki refah farkının giderek açılmasına sebep olduğunu, *UNCTAD* raporunun yanı sıra, *Dünya Bankası* raporları da tespit etmektedir. *Dünya Bankası*'nın 1995 yılında hazırladığı *Kalkınma Raporu*, kişi başına düşen gayrisafı yurtiçi hasıla bağlamında *merkez* ile *çevre* arasındaki farkın, 1980 yılında 33 kat iken (10.2 bin dolar, 312 dolar), 1994 yılında 62 kata (23.6 bin dolar, 380 dolar) yükseldiğinin altını çizmektedir (aktaran: Vilas, 1997). 1997 yılında hazırlanan *Kalkınma Raporu* ise, neoliberal politikaların, "1980 yılında 10.9 trilyon dolar olan toplam gelirin 1995 yılında 28.8 trilyon dolara yükselmesini sağladığını" hatırlattıktan sonra, refah seviyesinde meydana gelen bu artışın, *merkez* ile *çevre* ülkelere dengeli biçimde yansıtılmadığını vurgulamaktadır (aktaran: Sönmez, 1997).

Nitekim, dünya piramidinin tepesinde oturan *merkez* ülkelerin üretilen toplam gelirden aldığı pay, 1980 yılında yüzde 72 seviyesinde iken, 1995 yılında yüzde 80 seviyesine yükselmiştir.

Küreselleşme süreci, diğer taraftan da, *çevre*'nin, kendi içinde farklılaşmasına ivme kazandırmaktadır. 1995 yılı verileri itibarıyla, dünya nüfusunun yüzde 84'ünü barındıran, buna mukabil hâsılanın sadece yüzde 20'lik bölümünü üreten *çevre* (Dünya Bankası *Kalkınma*

Raporu 1997'den aktaran: Sönmez, 1997) önemli ölçüde ayrılmış ve *Kazgan*'ın (1995: 35-36) yaptığı tasnif ile, üç farklı görüntü verir hale gelmiştir:

1. Orta Afrika'da bir dizi ülke ve Hindistan henüz, fakirlik çemberini kırabilmiş değildir. Bu ülkelerin iktisadi faaliyeti, ürettiği hammaddeyi satmaktan ibarettir. Önemli boyutlarda nüfus patlaması yaşayan bu ülkeler, açlık ve iç savaşlarla boğuşmaktadır.
2. Uzakdoğu'da Japonya etrafında kümelenmiş bir dizi ülke ise, *merkez*in sanayileşmiş ülkelerini, hemen hemen yakalamış durumdadır. Devletin ekonomiye müdahalesini akılcı bir zemine oturtmayı beceren ve yüksek tasarruf (yatırım) kapasitesi ile çalışma disiplinine sahip olan bu ülkeler, yoğun bir yabancı sermaye girişine muhatap olmaktadır.
3. Brezilya, Meksika, Türkiye... Bu ülkeler, büyüme potansiyellerinin ve girişim güçlerinin yüksekliğine rağmen, dış borç yükünün ağırlığı, yurtiçi tasarrufların yetersizliği, makroekonomik yapının ve gelir bölüşümünün dengesizliği, nüfus artışının yüksekliği gibi sorunlardan ötürü, kendilerinden beklenen performansı ortaya koyamamaktadır.

Şimdi bütün bunları toparlayalım. Anlaşılan o ki, kapitalizmin kutuplaştırıcı boyutunu derinleştirerek yeniden üretmekte olan küreselleşme süreci, *Samir Amin*'in (1997) altını çizdiği gibi, *merkez* ülkelerin, daha doğrusu bu ülkelerin *egemenlerinin* eline, teknolojiyi, finans hareketlerini, doğal kaynakları, iletişim araçlarını ve silahları denetim altında tutmalarını mümkün kılacak yeni bir *güç* vermektedir. "Bu süreç, dengeli olmayan bir uluslararası işbölümü ortaya koymakta ve *çevre* ülkelerin, 'sanayileşerek' *merkez* ülkeleri 'yakalamalarını' imkânsız kılmaktadır. Bazı üretim faaliyetleri, 'işbölümünde ast statüsüne indirgenmiş ülkelere aktarılmakta' ve bu ülkeler 'taşeronlaştırılmaktadır'".

Öte yandan *merkez*'in, *çevre* ile dayanışmasını zorunlu kılan iktisadi ve siyasi olgular da önemini yitirmiş bulunmaktadır. Küreselleşme sürecinin ortaya koyduğu yeni dengeler, *merkez*'in, *çevre* tahayyülünü de dönüşüme uğratmıştır: *Merkez*, artık, bu coğrafyayı, "ürettiği mal ve hizmetleri pazarlayabileceği ve sermaye fazlasını değerlendirebileceği bir alan" statüsüne indirgemiş bulunmaktadır. *Kazgan*'a (1995: 36-37) göre, bu tahayyül değişikliğinin ana sebepleri şunlardır:

1. *Soğuk savaş dönemi* sona ermiş ve *merkez* (birinci dünya) sosyalist bloka (ikinci dünya) karşı, çevresini genişletmek zorunluluğundan kurtulmuştur. Bu itibarla *merkez* ülkeler, *siyasi açıdan* artık *çevre* ülkelere ihtiyaç duymamaktadır.
2. Teknoloji alanında kaydedilen gelişmeler, *merkez*'in, *çevre* ülkelere temin ettiği ürünlerin (petrol hariç) önemini giderek azaltmaktadır.
3. *Merkez* ülkelerin tarımsal üretimi hızlı bir biçimde artmaktadır. Bu ülkeler, daha önce *çevre* ülkelerden satın aldıkları temel gıda maddelerini kendi ihtiyaçlarından daha fazla üretebilme kapasitesine ulaşmıştır.
4. Sanayi üretiminde girdi olarak kullanılan hammaddelerin yerini *sentetik ürünler* almaktadır. Bu ürünler, bir taraftan *merkez*'de katmadeğer ve istihdam artışına sebebiyet verirken, diğer taraftan da *çevre*'nin hammadde üreticilerini devre dışı bırakmaktadır.

VI

Buraya kadar yapmaya çalıştığımız, adına küreselleşme denen sürecin gezegenimize kazan-

dırdığı yeni biçimi özetlemekten ibarettir. Şimdi, nihaî sorularımızı sorabiliriz: Küreselleşme sürecinin iktisadî ve toplumsal alan üzerinde yaptığı tahribatın etkileri nasıl hafifletilecektir? Ülkelerin “dünya ekonomisi ile bütünleşme girişimleri”ni, “uluslararası tekelleci sermayenin tahakkümüne girip, sömürü düzeninin bir dişlisi olmaya çalışması” (İnsel, 2000: 145) biçiminde tanımlamanın¹⁹ ötesinde nasıl bir tavır geliştirilebilir? *İnsel*’in (2000: 145) “üretkenliğin ve kârlılığın maksimizasyonunu merkezine alan küreselleşme eğilimine karşı” geliştirmekte olduğunu söylediği, içinde “sendikaların, hükümetdışı kuruluşların ve siyasal/toplumsal dayanışma ağlarının yer aldığı insan merkezli bir küreselleşme hareketi”, ne kadar etkin olacaktır?²⁰ Bu tür hareketlerin kazandıracığı mevzilerin yanı sıra, gerek *Giddens*’ın (2000a ve 2000b: 43-44), gerekse *Hirst ve Thompson*’ın (1998), ulusdevlet yapısının -birtakım dönüşümlere mâruz kalarak da olsa- önemini ve etkinliğini koruyacağını iddia etmekte olduğunu dikkate alarak, *devlet*’i yeniden göreve çağırarak düşünülebilir mi?

Tabii ki düşünülebilir. Nitekim, *devlet*’in iktisadi faaliyetlerden uzaklaştırılmasını ve bu faaliyetlerin *piyasa mekanizmasının* yönlendiriciliğine terk edilmesini öngören neoliberal paradigmanın rehberlik ettiği küreselleşme sürecinin *kutuplaştırıcı* sonuçlar doğurması üzerine, *devlet* ile *piyasa* arasındaki ilişkiler yeniden gözden geçirilmeye başlanmıştır bile. Kaldı ki, bu gözden geçirme, “ekonomide devletin yeniden keşfedilmesi”nden (Duman, 2000) başka bir sonuç doğurmayacaktır. Kapitalizmin günümüzde ulaştığı gelişmişlik seviyesi ile “modern devletin etkin rolü” arasında anlamlı bir ilişki bulunduğu bilinmeyen bir *realite* değildir. *Wallerstein*’ın (1996: 48) ifade ettiği gibi, kapitalizm, teorik bağlamda, “devlet mekanizmalarının müdahalelerinden kurtarılmış özel girişimcilerin etkinliği” üzerine oturtulmuştur, ancak, “bu durum, pratikte hiçbir yerde geçerli olmamıştır”. O hâlde, yine *Wallerstein* izlenerek, “kapitalizm, modern devletin etkin rolü olmadan serpilip gelişebilir miydi” sorusuna cevap aramanın anlamsız olduğu söylenebilir.

Popüler *kâhin*’lerden (futurist) biri olan *Peter F. Drucker*’ın, -sanırım, neoliberal politikaların ürettiği olumsuz sonuçları hesaba katarak- henüz 1990’lı yılların başında, “devleti yeniden etkin bir konuma taşınmanın”, yâni yeniden göreve çağırmanın, “önemli” ve “bir o kadar da âcil” bir iş olduğu kanaatine ulaştığını görmekteyiz (1993: 224): *Drucker*, toplumun dönüşerek “çoğulcu kuruluşlar toplumu” olmaya doğru evriliyor ve hükümetin karar verme kapasitesinin, birtakım “özel çıkar gruplarının” ve “azınlık tahakkümünün” altında çökme aş-

¹⁹ Bu noktada, herhangi bir ülkenin “dünya ekonomisi ile bütünleşme girişi”ni liberal yaklaşımın nasıl tanımladığı hatırlatılmalıdır. *Aktan ve Baysan* (1985), bu tür bir girişimi, “o ülkenin, sahip olduğu mukayeseli üstünlükleri gözetken bir yaklaşımı esas alarak kendine uluslararası zeminde spesifik bir üretim alanı oluşturmayı tercih etmesi” şeklinde yorumlamaktadır. “Böyle bir tercih, söz konusu ülkenin, dışadönük üretim yapısı oluşturmayı öngören iktisat politikaları izlemesini zorunlu kılmaktadır. Bu politikaları iki ana başlık altında toplamak mümkündür: (a) dış ekonomik ilişkiler bağlamında liberal bir ticaret ve kambiyo rejiminin (özellikle gerçekçi kur politikası) kesintisiz olarak yürütülmesini sağlamak, (b) liberal dış ticaret politikaları ile tutarlı olan ve dünya ekonomisine entegre olmaktan beklenen net kazançları maksimize etmeyi öngören (makro ve mikro) iktisat politikaları izlemek.”

²⁰ *İnsel* (2000: 145), 30 Kasım 1999’da Seattle’da toplanan WTO Bakanlar Konferansı’nı abluka altına alan toplumsal muhalefet girişimleri tarafından getirilen önerileri (küreselleşme içinde sosyal şart paketi), insan merkezli küreselleşme hareketinin anlamlı örneklerinden biri olarak vermektedir.

masına geliyor olmasına rağmen, “devleti yeniden etkin bir konuma taşımanın” şart olduğunu söylemektedir.

Benzer şekilde -Dünya Bankası’ndaki görevinden ötürü son zamanlarda ülkemize sık sık gidip gelmekte olan- *Ajay Chibber* de, “iktisadi faaliyetleri minimum seviyeye indirgenmiş devlet”i onaylamakla birlikte, söz konusu faaliyetlerin özendirilmesi bağlamında “devletin arz ettiği önem”e vurgu yapmaktadır (1997):

Kalkınma, bireysel iktisadi faaliyetlerin özendirilmesini ve tamamlanmasını öngörecektir biçimde hızlandırıcı bir rol üstlenebilecek *etkin bir devletin* varlığına ihtiyaç duymaktadır. ‘Devlet destekli kalkınma’nın başarısız sonuçlar ortaya koyduğu doğrudur. Fakat, Liberya ve Somali *devletleri çöken* ülkelerin yaşamakta olduğu dram, *devletsizliğin* sonuçlarının çok daha kötü olduğunu ortaya koymaktadır. İktisadi ve toplumsal kalkınma onsuz gerçekleştirilemeyeceği için, *iyi bir devlete sahip olmak*, lüks olmayan hayati bir ihtiyaçtır.

Öte yandan, *sınıfsal perspektiften* alındığı vakit, *devlet* olgusunun *Chibber*’in tanımladığından farklı bir boyutu karşımıza çıkmaktadır. *Borataw* (1997: 31), “sosyal ve iktisadi ödevler üstlenmiş bir devletin, emek açısından önemli olduğunu” ifade ederek bu perspektifin altını çizmektedir. *Borataw*’ın, bu tezi desteklemek için kullandığı argüman, küreselleşme söylemine yönelik merkezi bir eleştiriye -bir üretim faktörü olarak, emeğin serbest dolaşımının kısıtlanması- gönderme yapmaktadır:

Emeğin, kriz anında kaçabileceği bir alan yoktur. Sermaye ise, ekonomik boyutu itibarıyla vatansız olduğu için, krizden rahatlıkla kaçabilmektedir.

Söz konusu perspektifi, ideolojik boyutundan arındırmaya çalışarak irdeleyen *Bauman* (1999: 16-17), “yatırım yapanların, yani yatırımın gerektirdiği sermayeye sahip olanların, hiçbir şarta bağlı olmaksızın kazandıkları güç ve hareket yeteneğinin, gerçekten de eşi benzeri görülmemiş yeni bir durumu karşımıza çıkarmakta olduğunu” ileri sürmektedir: “Sermaye sahipleri, ne çalışanlarına, ne de gençlere ve muhtaçlara karşı sorumlu değildir; toplumsal hayatın sürdürülmesine katkıda bulunma görevinden kurtulmuştur.”

Öte yandan, *devlet* ile *piyasa*’nın birbirini tamamlayıcı fonksiyonlar üstlendikleri, daha doğrusu *mülkiyet hakları*’nı tanımlayıp güvence altına aldığı için, *devlet*’in, *piyasa*’nın gelişmesini sağlayan temel unsurların başında geldiği, neoliberal paradigmanın en hararetli savunucuları tarafından bile kabul edilmektedir. Tartışma “devlet, yasal düzenleme ve sanayi politikası gibi alanlarda neyi nasıl yapmalı” sorunsalı (*Levy* 1997) etrafında yapılmaktadır: “*Kendisinden beklenenler ile yapabilecekleri* arasında giderek derinleşen bir uçurumun mevcudiyeti veri iken, devlet, kalkınmanın etkin ve güvenilir bir unsuru haline nasıl dönüştürülebilir?” *Dünya Bankası*’nın ve diğer kalkınma kuruluşlarının yaşamakta olduğu “paradigma değişikliği”nin bir bakıma tezahürü olan bu soru, şöyle de sorulabilir: ‘Piyasa’ ile ‘devlet’in uyumlu çalışabilecekleri bir zemin bulunamaz mı?²¹

²¹ *Berger*, “Market and State in Advanced Capitalist Societies” (1990) başlığını taşıyan çalışmasında, “devlet ile piyasanın barış içinde, bir arada yaşamlarının artık mümkün olmadığını” varsaymakta ve böyle bir durumda, kurumsal yapılanmanın nasıl olacağını tartışmaktadır.

Dünya Bankası tarafından 1991 yılında yayınlanan *Kalkınma Raporu*, “devlet ile piyasa arasında tamamlayıcılık” ilişkisi olduğunu hatırlattıktan sonra, piyasaların başarısız olması durumunda, devletin, “ihtiyatlı” ve “basiretli” bir biçimde müdahale edeceğinin altını çizmektedir (aktaran: Arın, 1995). Söz konusu rapor, devletin yapacağı müdahalenin biçimine ve içeriğine ilişkin olarak şöyle bir çerçeve sunmaktadır: (a) müdahale, eğitimin yaygınlaştırılmasını, altyapının geliştirilmesini, fakirliğin azaltılmasını, çevrenin korunmasını ve nüfusun denetim altında tutulmasını öngörmelidir, (b) müdahale, piyasaların, gerek uluslararası gerekse ulusal düzeydeki disiplini ve performansı dikkate alınarak sürekli değerlendirmeye tabi tutulmalıdır, (c) müdahale; hem basit ve şeffaf olmalı, hem de idarî yetki kullanımına göre değil, kurallara göre yapılmalıdır.

Dünya Bankası’nın 1997 tarihli *Kalkınma Raporu* ise, devletin, “kalkınmanın güvenilir ve etkin bir unsuru haline dönüşmesi” bağlamında iki parçalı bir strateji önermektedir (aktaran Chibber, 1997):

1. Öncelikle *devletin sahip olduğu kapasite ile kendisine yüklenen sorumluluk denkleştirilmelidir*. Kaynakları kıt olduğu için kapasitesi de sınırlı olan bir devletin, iktisadi faaliyetlere nerede ve nasıl müdahale edeceğine karar verilirken dikkatli olmak gerekmektedir. Yaşanan tecrübeler, devletin, kendi kapasitesini aşan faaliyetlere sokulmasının zararlı sonuçlar doğurduğunu ortaya koymaktadır.
2. Daha sonra yapılması gereken, sahip olduğu *kurumlar iyileştirilerek devletin kapasitesini genişletmek* olmalıdır. Bunu gerçekleştirmek için de, bir taraftan bürokrasinin keyfi faaliyetlerini denetim altında tutmayı ve yolsuzluklar ile mücadele etmeyi öngören etkin kurallar ve kısıtlamalar getirmek, diğer taraftan da etkinliklerini artırmaları için, kurumlarını yoğun bir rekabet ortamına muhatap kılmak ve performanslarını yükseltmeleri için, memurlara yönelik özendirici ve tatmin edici ücret politikaları izlemek gerekmektedir.

Görülüyor ki, kurumsal temelleri güçlü ise, devletin yapacağı faaliyetler, iktisadi kalkınmaya katkıda bulunacaktır. Buna mukabil, kurumsal temelleri güçlü olmadığı takdirde, devletin bu tür faaliyetleri, yapısal sorunlarını (etkinsizlik) derinleştirici sonuçlar doğuracaktır. O halde, kurumsal yetenekleri sınırlı olan bir ülke nasıl kalkınabilir? *Levy* (1997), kısa dönemde, yâni “kurumsal yapı güçlendirilinceye kadar” yapılması gerekenin, “bir taraftan devlet faaliyetlerinin gündemi daha belirgin hale getirilirken, diğer taraftan da hukuku üstün kılmayı ve etkin iktisat politikaları belirlemeyi öngören temeller üzerinde yoğunlaşmak” olduğunu söylemektedir. “Daha sonra, devlet faaliyetleri yürütülürken kullanılmak üzere, ülkenin imkânları ile daha uyumlu araçlar bulunmalıdır.”

VII

Ulaştığımız ilk sonuç, artık klasik anlamda bir ‘çevre’den söz edilemeyeceğidir. XX. yüzyılın ikinci yarısında ‘çevre’ olarak isimlendirilen ülkelerin bir bölümü (örneğin *Güneydoğu Asya* ülkeleri), ‘devletin ekonomiye müdahalesi’ni akılcı bir zemine oturtturarak ‘merkez’in sanayileşmiş ülkelerini ‘yakalama’yı becermiş iken; diğer bir bölümü (örneğin *Orta Afrika* ülkeleri), henüz ‘fakirlik çemberini kıramadığı’ için ölüm döşegine uzanmış durumdadır. *Çevre*’nin ikinci bölümünün içinde bulunduğu bu “hâl”, küreselleşme olgusunu, global refah se-

viyesinin yükseltilmesine katkıda bulunacak bir süreç olarak takdim eden “liberal söylem”in inandırıcılığını yitirmesine sebep olmaktadır. Küreselleşme olgusunun temel dinamikleri olan “piyasa mekanizması” ile “dışadönük büyüme modeli” tartışılmaya başlanmıştır. Daha doğrusu, *çevre* ülkelere anlatılanın, bir ‘masal’ olduğu anlaşılmıştır; piyasanın erdemlerine güvenip dışadönük büyüme öngören reformları gerçekleştirmenin, daha müreffeh ve daha özgür olmayı sağlamadığı görülmüştür.

İkinci olarak söylenmesi gereken, neoliberal paradigmanın kılavuzluk ettiği yapısal dönüşüm programlarının, bir başka ifade ile “dışadönük büyüme modeli”nin gezegenimizi mutlu yarınlara taşımadığının görülmüş olduğudur. Esas itibariyle, ‘devletin üretim ve bölüşüm sürecinden geri çekilmesini’ öngören bu programların, kapitalizmin “kutuplaştırıcı” boyutunu keskinleştirmenin, yâni zenginler ile fakirler arasındaki uçurumu derinleştirmenin ötesinde bir sonuç ürettiği söylenemez. Bu sonuç üç farklı biçimde tezâhür etmektedir: Birincisi, klasik ‘merkez-çevre’ kutuplaşmasının, siyasî anlamını kaybederek, tamamen iktisadî ve toplumsal bir temel üzerinden ‘kuzey-güney’ kutuplaşmasına dönüşüyor olmasıdır. ‘Kuzey’in zengin ülkeleri ile ‘güney’in fakir ülkeleri arasındaki refah farkının gittikçe büyümesine sebep olduğu için, bu yeni kutuplaşma, önünde, bir öncekine göre, daha “verimli” çalışma imkânları bulmaktadır. İkincisi, “zenginleşme” bağlamında, gerek ‘kuzey’in gerekse ‘güney’in kendi içinde parçalanıyor (homojenliğini yitiriyor) ve bu parçalanma ile eş zamanlı olarak “bölgeselleşme” eğilimlerinin yaygınlaşıyor olmasıdır. Özellikle ‘güney’, mukayese edilmesi bile anlamlı olmayan büyüme performanslarına sahip ülkelerden müteşekkil hâle gelmiş bulunmaktadır. Üçüncüsü ise, ülke içi gelir farklılıklarının toplumsal barışı tehdit edecek açılımlar üreterek büyüyor olmasıdır. Bütün bunlar, takdir edileceği gibi, dünyanın ciddi bir bölüşüm sorunu yaşamakta olduğunun altını çizmektedir.

Üçüncü olarak, sisteme “insani” bir boyut kazandırabilmek için, bazen başarısız sonuçlar ortaya koyduğunu biliyor olmamıza rağmen, devleti, “yeniden etkin bir konuma taşımanın” gerekli olduğunu söylemek durumundayız. Bu, “kavgada dayak yiyenin, kendisini kurtarması için, babasını çağırması”na benzetilebilir. Fakat, yine biliyoruz ki, kapitalizmin küreselleşmesi de, liberal paradigmanın teorik çözümlerinin tamamını anlamsız kılacak şekilde, “modern devletin etkin rolü” ile sağlanmıştır. Özellikle 1990’lı yıllarda yaşanan gelişmeler göstermiştir ki, kendisine toplumsal ve iktisadî sorumluluklar yüklenmiş bir devlet, çalışan kesimler açısından önem arz etmektedir. Kurumsal temelleri güçlendirilmiş demokratik bir devletin, “eğitimin yaygınlaştırılmasını, altyapının geliştirilmesini, fakirliğin azaltılmasını, çevrenin korunmasını ve nüfusun denetim altında tutulmasını” öngören bir anlayış içinde, “piyasalara müdahale etmesi”, iktisadî kalkınmanın daha sağlam bir zemin üzerinde yürütülmesini mümkün kılabilir.

Kaynakça

- Adalı, Coşkun (1997), *Günümüz Kapitalizmi ve Devleti Üzerine*, İstanbul: Sarmal Yayınevi.
Aktan, Okan H. ve Tercan Baysan (1997), “Türk Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Entegrasyonu: Liberasyon, Karşılaştırmalı Üstünlük ve Optimum Politikalar”, *ODTÜ Gelişme* (12), 1985: 49-106

- Alesina, Alberto (1998), "The Political Economy of High and Low Growth" [(eds.) Pleskoviç and Stiglitz *Annual World Bank Conference on Development Economics 1997*] içinde: 217-237.
- Alp, Ali (2000), *Finansın Uluslararasılaşması: Finansal Krizler, Çözüm Önerileri ve Türkiye Açısından Bir Değerlendirme*, İstanbul: Yapı Kredi.
- Amin, Samir (1999), *Küreselleşme ve Kapitalizm* (Çeviri: Vasıf Erenus), İstanbul: Sarmal.
- Amin, Samir (1997), "Kapitalizm, Emperyalizm ve Küreselleşme" (Çeviri: Fikret Başkaya), *Özgür Üniversite Forumu*, Aralık 1997: 25-37.
- Arın, Tülay (1995), "Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletler'in Kalkınma Stratejileri", *Petrol-İş Yıllığı 93-94*: 544-558.
- Aslan, Nurdan (1995), "'Tek Avrupa Piyasası'nın Kalkınmakta Olan Ülkelere Etkisi", *Banka ve Ekonomik Yorumlar*, Haziran 1995: 41-45.
- Assidon, Elsa (1998), "Kuzey-Güney Tasarımları, Bir Unutma ve Pazar" (Çeviri: A. İnsel), [(ed.) Cordellier, *Üçüncü Dünyanın Sonu mu*, İstanbul: İletişim Yayınları] içinde: 9-19.
- Aydın, M. Kemal (1999), "'Ulusal Kalkınmacılık'tan 'Küreselleşme'ye", *Bilgi* (1), 1999:1: 1-23.
- Balkan, Neşecan (1997), "Azgelişmişlik ve Dışborç Sorunu", *İktisat*, Mayıs 1997: 65-69
- Başkaya, Fikret (1997a), *Sömürgecilik, Emperyalizm, Küreselleşme*, Ankara: Öteki (İkinci Baskı).
- Başkaya, Fikret (1997b), "Sermayenin Küreselleşmesi veya Neoliberalizmin Vahşeti", *Özgür Üniversite Forumu*, Aralık 1997: 5-37.
- Berger, Johannes (1990), "Market and State in Advanced Capitalist Societies" [(eds.) Martinelli ve Smelser (1990), *Economy and Society: Overviews in Economic Sociology*, London: Sage Publications] içinde: 103-132.
- Besis, Sophie (1998), "'Üçüncü Dünya'nın Bugünkü Hali" (Çeviri: B. Gürbüz), [(ed.) Cordellier, *Üçüncü Dünyanın Sonu mu*, İstanbul: İletişim] içinde: 45-52.
- Boratav, Korkut (1997), "Ekonomi ve Küreselleşme" [(der.) Işık Kansu (1997), *Emperyalizmin Yeni Masalı: Küreselleşme*, Ankara: İmge] içinde: 22-33.
- Burton, Fred N. (1984), *Contemporary Trade*, Oxford: Philip Allan Publishers Limited.
- Bozkurt, Veysel (2000), "Küreselleşmenin Toplumsal Sonuçları" [(der.) Veysel Bozkurt (2000), *Küreselleşmenin İnsani Yüzü*, İstanbul: Alfa] içinde: 93-114.
- Chibber, Ajay (1997), "The State in a Changing World", *Finance and Development*, September 1997: 17-20
- Cooper, Richard N. (1996), "Is Growth in Developing Countries Beneficial to Industrial Countries [(eds.) Bruno ve Pleskoviç, *Annual World Bank Conference on Development Economics 1995*] içinde: 249-275.
- Cordellier, Serge (1998), "Gerçek Toplumlara Bir Dönüş" (Çeviri: Burak Gürbüz), [(ed.) Cordellier, *Üçüncü Dünyanın Sonu mu*, İstanbul: İletişim] içinde: 32-44.
- De Benoist, A. (1996), "Confronting Globalization", *Telos* (108): 117-138.
- Drucker, Peter F. (1993), *Kapitalist Ötesi Toplum* (Çeviri: Belkis Çorakçı), İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Duman, Mehmet (2000), "Küreselleşme Çağında Türkiye Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme", *Bilgi* (2), 2000/1: 27-43.
- Eser, Uğur (1995), Küreselleşme: Tehdit mi Yoksa Fırsat mı, *Ekonomik Yaklaşım*, Yaz 1995: 5-18.
- Geray, Cevat (1997), "....." [(der.) Işık Kansu (1997), *Emperyalizmin Yeni Masalı: Küreselleşme*, Ankara: İmge] içinde:
- Giddens, Antony (2000a), *Elimizden Kaçıp Giden Dünya* (Çeviri: Osman Akınhay), İstanbul: Alfa.
- Giddens, Antony (2000b), *Üçüncü Yol: Sosyal Demokrasinin Yeniden Dirilişi* (Çeviri: Mehmet Özey),

- İstanbul: Birey.
- Ghai, Dharam (1995), “Yapısal Uyum, Küresel Bütünleşme ve Sosyal Demokrasi” [(eds.) Prendergast, Stewart (1995), *Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma* (Çeviri: İdil Eser), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları] içinde: 39-71.
- Ghosh, R. Swati (1996), “Reverse Linkages: The Growing Importance of Developing Countries”, *Finance and Developments*, March 1996: 38-41.
- Guichaoua, Andre (1998), Sosyal Bilimler ve Kalkınma (Çeviri: Ayça Akarçay), [(ed.) Cordellier, Üçüncü Dünyanın Sonu mu, İstanbul: İletişim Yayınları] içinde: 53-70.
- Hallet, A.J. Hughhes (1994), “The Impact of EC 92 on Trade in Developing Countries”, *The World Bank Research Observer* (Volume 9), January 1994: 121-146.
- Hirst, Paul ve Grahame Thompson (1998), *Küreselleşme Sorgulanıyor* (Çeviri: Çağla Erdem ve Elif Yücel), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- İlhan, Attılâ İlhan (1997), *Hangi Küreselleşme*, Ankara: Bilgi Yayınları.
- İnsel, Ahmet (2000), *Solu Yeniden Tanımlamak*, İstanbul: Birikim Yayınları
- Kazgan, Gülten (1995), *Yeni Ekonomik Düzendeki Türkiye’nin Yeri* (İkinci Baskı), İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Kibritçiöğlü, Aykut (1997), “Serbest Bölgelerin Olası Makroekonomik Etkileri ve Düşündürdükleri”, *Liberal Düşünce*, Bahar 97: 75-88.
- Laçiner, Ömer (1999), “Depremde Orta Sınıflar”, *Birikim*, 125-126: 10-16.
- Levy, Brian (1997), How Can States Foster Markets, *Finance and Development*, September 1997: 21-23.
- Manisalı, Erol (1971), *Uluslararası Ekonomi: Gümrük Birlikleri ve Dinamik Entegrasyon Teorisi*, İstanbul: Sermet Matbaası.
- Michel, Marc (1998), “Sömürgecilikten Kurtulma Konusunda Bugünkü Tartışmalar” (Çeviri: Burak Gürbüz), [(ed.) Cordellier, Üçüncü Dünyanın Sonu mu, İstanbul: İletişim Yayınları] içinde: 73-80.
- Ongun, Tuba (1994), “Uruguay Round Anlaşmalarının Özü” [(ed.) Tuğrul Çubukçu (1994), *GATT Uruguay Round Müzakerelerinin Sonuçları ve Etkileri*, Ankara: TUSİAV Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Merkezi] içinde: 16-36.
- Poursin, Jean-Marie (1998), “Demografik Baskıların Paradoksu” (Çeviri: B. Gürbüz), [(ed.) Cordellier Üçüncü Dünyanın Sonu mu, İstanbul: İletişim Yayınları] içinde: 81-90.
- Qureshi, Zia (1996), “Globalization: New Opportunities, Tough Challenges”, *Finance and Development*, March 1996: 30-33.
- Setzer, Martin (1997), “Ekonomik Küreselleşme: Küreselleşmenin Ekonomi ve Teknoloji Üzerindeki Etkileri” [*Küreselleşmenin Ekonomik ve Sosyal Boyutları* (1997), İstanbul: SODEV Yayınları] içinde: 13-32.
- Sönmez, Mustafa (1997), Küreselleşme Sürecinde Dünya Nerede, Biz Neredeyiz, *Ekonomik Forum*, Kasım 1997: 8-21
- Vilas, Carlos M. (1997) “Küreselleşmeye Dair Altı Yanlış Görüş” (Çeviri: Yeşim Özben ve Hakan Arslan), *Özgür Üniversite Forumu*, Aralık 1997: 54-80.
- Wallerstein, Immanuel (2000), *Bildiğimiz Dünyanın Sonu* (Çeviri: Tuncay Birkan), İstanbul: Metis.
- Wallerstein, Immanuel (1996), *Tarihsel Kapitalizm* (Çeviri: Necmiye Alpay), İstanbul: Metis.